

Symposium Vrijheid volgens Spinoza

*Spinozakring Soest - <https://www.spinozakringsoest.nl/>
ISVW, Leusden, 16 september 2023*

Programma

Ochtend

- Welkom door Gonny Pasman
- Algemene inleiding over vrijheid, filosofische geschiedenis van een dubbelzinnig begrip door Yoram Stein
- Vrijheid zonder wilsvrijheid: Spinoza's opvatting van persoonlijke vrijheid door Henri Krop
- Vrijheid en verslaving: Spinoza's ethiek als therapie door Yoram Stein

Middag

- Vrijheid en rede door Hans Werner
- Spinoza's opvatting van politieke vrijheid door Yoram Stein
- Een vrij mens leeft in een vrije samenleving: verhouding tussen persoonlijke en politieke vrijheid door Henri Krop
- Vragen/discussieronde

Gonny Pasman
Opening

Gonny heet sprekers en bezoekers van harte welkom. We zijn, net als tijdens het symposium over Descartes in januari van dit jaar, te gast bij de Internationale School voor Wijsbegeerte (ISVW) in Leusden. Er zijn dit keer drie sprekers, Yoram Stein, Henri Krop en Hans Werner. Het woord 'symposium' heeft verschillende betekenissen, dit symposium zal er een worden naar het voorbeeld van Plato, alleen zonder muziek en mooie vrouwen.

Het (ontbreken van) vrijheid is actueel in alle delen van de wereld waar oorlog het leven beheerst. Vrijheid (in tegenstelling tot slavernij) is ook in Nederland actueel: gedwongen prostitutie, drugshandel, verslaving, beperking van vrijheid door corona-maatregelen. Yoram Stein zal in zijn lezing aandacht besteden aan het verkrijgen van vrijheid door zich van de verslaving te ontdoen.

Spinoza zegt: het doel van de Staat is de Vrijheid. Je kunt geen volledige vrijheid van handelen hebben omdat je daarmee de vrijheid van een ander kunt beperken. De Staat perkt de individuele vrijheid weliswaar in maar probeert de vrijheid van de hele bevolking te maximaliseren.

Yoram Stein

Algemene inleiding over vrijheid, filosofische geschiedenis van een dubbelzinnig begrip

In zijn inleiding gaat Yoram Stein in op de verschillende vormen van vrijheid die wij kennen: de filosoof Isaiah Berlin (1909-1997) onderscheidt positieve vrijheid en negatieve vrijheid. Zo betekent vrijheid voor leerlingen: doen wat je wilt, niets moeten. Volgens Isaiah Berlin is dit een negatieve vrijheidsopvatting.

Andere voorbeelden van negatieve vrijheid (er is geen dwang, niets dat je hindert, bewegingsvrijheid) zijn:

- vrijheid van godsdienst
- vrijheid van meningsuiting
- het recht op privacy

Met 'negatieve vrijheid' wordt niet bedoeld dat deze vrijheid 'slecht' is. Negatieve vrijheid wordt gedefinieerd aan de hand van iets dat er niet is, namelijk dwang, beperking of belemmering. Thomas Hobbes in 1651: 'Het woord vrijheid, in het Latijn libertas, betekent (in eigenlijke zin) het ontbreken van tegenstand (weerstand). Schopenhauer in 1838: 'Het begrip vrijheid is strikt genomen negatief. We drukken er slechts de afwezigheid mee uit van elke hinderende en belemmerende factor.'

Positieve vrijheid betekent datgene doen wat je **echt** wilt doen. Het is een vorm van autonomie, geleid door de rede, niet door je neigingen of driften. Vrijheid volgens Immanuel Kant (1724-1804): vrijheid is een vorm van autonomie (jezelf de wet stellen); onvrij of heteronoom ben je als je je laat leiden door driften verleidingen of als je naar de plicht luistert. Hegel is een criticus van de negatieve vrijheidsopvatting: vrij om te doen wat je wilt, getuigt van beperking in denkontwikkeling.

Volgens Hegel ben je pas echt vrij als de ander ook vrij is. Zo komt hij tot een verzoening van de tegenstelling tussen de verlangens van het individu en de wetten van de samenleving. Hij zag de geschiedenis voortschrijden in de richting van steeds meer vrijheid. In die zin is hij zelf een liberaal te noemen.

Berlin wil zelf beslissen over wat hij doet, subject zijn en geen object. Maar tijdens de Koude Oorlog keert hij zich tegen de positieve vrijheidsopvatting vanwege het gevaar dat erin schuilt (dissidenten dwingen naar het gekkenhuis te gaan om hen te genezen). Maar ook kinderen dwingen iets te doen

om te ontdekken wat goed voor hen is, bij voorbeeld naar school gaan. Negatieve vrijheidsopvatting kan niet samengaan met dwang, positieve wel. Berlin stelt grote vraagtekens bij de opvatting dat een ander beter dan jijzelf zou kunnen weten wat jij echt wilt en dat je daarom 'gedwongen kunt worden om vrij te zijn' (Rousseau).

Kinderen hebben vaak meer moeite met het positieve vrijheidsbegrip dan met het negatieve. Ze willen niet gedwongen naar school terwijl dat wel goed voor ze is en hen uiteindelijk meer vrijheid geeft.

Volgens Quentin Skinner in *Liberty before Liberalism* (1940) was het negatieve vrijheidsconcept niet altijd dominant. Skinner noemt de vrijheidsopvatting die overheerste in het pre-liberale tijdperk van de Renaissance 'de neoromaanse vrijheidsopvatting', omdat het zich beroept op Romeinse bronnen als de Corpus Iuris Civilis uit de vroege zesde eeuw onder keizer Justinianus. Hierin wordt het idee van 'een vrij mens' tegenover het idee van 'een slaaf' geplaatst. Vrijheid is het vermogen om over jezelf te kunnen regeren in plaats van door een ander geregeerd te worden. Vrijheid is hier niet zozeer een eigenschap van het individu maar van de staat. Een vrije staat verdedigt ook de vrijheden van zijn eigen burgers, want alleen vrije mensen (die zelfstandig zijn en over zichzelf kunnen regeren) kunnen ook hun eigen wetten maken. De neo-romeinse opvatting van vrijheid kent de nadelen van positieve en negatieve vrijheid niet, omdat een vrije staat vereist dat de burgers hun eigen wetten maken en tegelijkertijd ook dat deze burgers de ruimte krijgen om te doen en te laten wat ze willen

Annelien de Dijn radicaliseert Skinner in haar boek *Vrijheid, een moeilijke geschiedenis* (2021). Tot de negentiende eeuw is volgens De Dijn de overheersende idee van vrijheid 'de democratische opvatting' geweest: als volk heb je zeggenschap over jezelf. Daarna gingen mensen (zoals John Stuart Mill) spreken over de gevaren van de tirannie van de meerderheid. Vrijheid werd meer gezien als beperking van de staatsmacht. De Dijn schreef een goed boek, maar er zijn (volgens Yoram) vraagtekens te zetten bij het historische verhaal en de filosofische diepgang.

Tot slot nog enkele opmerkingen over vrijheid in de Oudheid: drie invullingen van vrijheid tegenover slavernij.

- juridische vrijheid: al bij Homerus in contract met slavernij;
- vrijheid als politieke zelfbeschikking: Herodotus en Pericles vullen het begrip politiek in. Een vrij mens leeft volgens deze politieke opvatting van vrijheid in een vrije staat waar de mensen zelf hun eigen wetten maken;
- vrijheid als deugd: bij Plato en Aristoteles zien we dat vrijheid en slavernij begrepen gaan worden als karaktereigenschappen. Een vrij mens regeert over zichzelf, dat wil zeggen, in zo iemand regeert het redelijke deel van de ziel over het onredelijke deel. Een slaaf is daarentegen iemand die zijn eigen verlangens niet in toom kan houden en zo 'de slaaf van zijn begeertes' wordt.

Plato

Plato had enkele klassieke argumenten tegen de 'democratische vrijheid'. Niet het volk maar verstandige mensen/experts nemen de beslissingen. Als het volk niet over zichzelf kan regeren (in de zin van dat het over een bepaalde mate van zelfbeheersing beschikt) kan het volk geen goede regering vormen. Massa's worden makkelijk gemanipuleerd door demagogen. Het negatieve vrijheidsideaal als onbelemmerd kunnen doen wat je wilt (dat volgens Plato in een democratie vooropstaat) slaat vanzelf om in tirannie en slavernij. Iemand die alles kan doen wat hij wil, wordt de slaaf van zijn begeertes en zal zich alleen nog door geweld in toom laten houden.

Stoa

Stoïcijns argument tegen democratische vrijheid: vrijheid is een vorm van onafhankelijkheid. De wijze maakt zich niet afhankelijk van gebeurtenissen die hij zelf niet in de hand heeft. Je bent een slaaf van de gebeurtenissen als je niet kunt accepteren dat de dingen gaan zoals ze gaan. Die mens is vrij die zich niet laat meeslepen door zijn hartstochten, maar laat bepalen door de rede. Bijna alles in het leven is kwetsbaar en niet in onze handen. Ook de vorm die ons staatsbestel inneemt, is veranderlijk. Echte vrijheid is daarom niet afhankelijk van het staatsbestel waar men in zit. De wijze is altijd vrij in ieder staatsbestel.

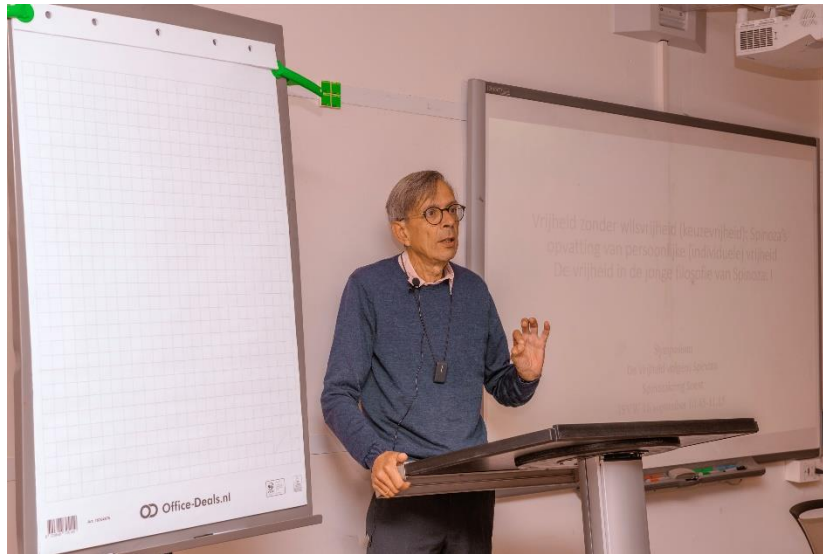
Joodse en Christelijk vrijheidsopvatting

- Het jodendom vertelt het verhaal van de uittocht uit Egypte – over bevrijding van slavernij. Iets dat jaarlijks door Joden gevierd wordt met Pesach. Dit heeft een politiek element omdat de tocht gaat richting ‘het beloofde land’ waarin de Israëlieten volgens hun eigen wetten kunnen leven. Tegelijkertijd leren de Israëlieten in de Sinaï woestijn om God als enige absoluut te gehoorzamen en worden ze in zekere zin ‘slaven van God’. Hoe kan vrijheid samengaan met absolute dienstbaarheid? Omdat de toewijding aan de ene God je bevrijdt van het bijgeloof en de afgoderij.
- In het christendom wordt vrijheid hoofdzakelijk apolitiek opgevat. Immers: Jezus’ koninkrijk is niet van deze wereld, en op deze wereld moeten we de machthebbers accepteren (geef de keizer wat des keizers is). Vrijheid bestaat uit het kunnen liefhebben van God en onze naaste. Jezus bevrijdt ons van onze zonden die de christenplicht – de oproep tot naastenliefde – in de weg staan.

Resumerend

- In onze tijd domineert de negatieve, individuele, liberale opvatting van vrijheid: vrij is dan onbelemmerd kunnen doen wat je wilt.
- Maar deze negatieve vrijheidsopvatting moet gecontrasteerd worden met de positieve vrijheidsopvatting: vrij is doen wat je wilt als je ook echt over jezelf kunt regeren.
- Quentin Skinner kwam met een derde concept van vrijheid, de neo-Romeinse opvatting waarin vrijheid gekoppeld werd aan het leven in een ‘vrije staat’.
- Annelien de Dijn noemt deze vorm van vrijheid ‘democratische vrijheid’ die volgens haar tweeduizend jaar lang de dominante opvatting was van vrijheid in het Westen. Zij stelt deze tegenover de volgens haar veel recentere liberale vrijheidsopvatting, waarin vrijheid begrepen wordt als een inperking van de staatsmacht.
- De discussie over vrijheid in de geschiedenis van de filosofie is echter veel rijker dan de eenvoudige tegenstelling tussen democratische vrijheid enerzijds en de liberale nadruk op individuele vrijheidsrechten doet vermoeden. In de filosofie van Plato en Aristoteles, in het stoïcisme en in de Joodse en christelijke tradities krijgt vrijheid steeds een iets andere betekenis – die - anders dan De Dijn doet voorkomen - niet meteen moeten worden afgeschreven, enkel omdat ze niet ‘democratisch’ zijn.

Henri Krop
Vrijheid zonder wilsvrijheid
Spinoza's opvatting over persoonlijke vrijheid - vrijheid in de jonge filosofie van Spinoza

Hegel ziet het negatieve vrijheidsbegrip als centraal voor het individuele vrijheidsbegrip. Henri geeft als voorbeeld dat je in de winkel wel vrij wil en kan zijn om de dingen te kopen die je wil. In de filosofie werd tot Descartes het vrijheidsbegrip bepaald door de natuur en de bijbehorende wetmatigheden. Descartes (later ook Kant en Hegel) zag de mens als uitzondering en introduceerde het dualisme. De mens heeft een wil die niet overeenstemt met de natuur. Spinoza verzet zich hiertegen: de mens is wel degelijk onderdeel van de natuur en onderworpen aan de natuurwetten. Wil vrijheid betekenen dat we kunnen doen wat we willen doen dan komen we vaak in aanvaring met anderen. Je moet daarom dingen regelen, b.v. eigendom. Eigendom is onderdeel van het vrijheidsgevoel. Dit veronderstelt het bestaan van wetten die eigendom regelen. Dit veronderstelt op zijn beurt gelijkheid en uiteindelijk een democratie. Dat is Spinoza's redenering.

Inhoud van Henri's inleiding:

1. Definities van vrijheid
2. Geen keuzevrijheid
3. Menselijke vrijheid als bevrijding

1: Definities van vrijheid

Definitie (*Ethica* 1, definitie 7):

men noemt 'vrij' iets wat alleen krachtens de noodzaak van zijn natuur bestaat en alleen door zichzelf tot handelen wordt aangezet.

Op grond van deze definitie is alleen God vrij. Wij zijn in alles afhankelijk van externe oorzaken.

Zie *Ethica* I, stelling 17 en *Korte Verhandeling* 1,4:

'de ware vrijheid bestaat geenszins in iets goeds of kwaads te kunnen doen of laten: maar de ware vrijheid is alleen of niet anders als de eerste oorzaak, de welke geenszins van iets anders geprangt of genoodzaakt wordt'.

Het tegengestelde is, in de *Korte Verhandeling*, slavernij:

‘de slavernij van een zaak bestaat in onderworpen aan uiterlijke oorzaken, de vrijheid daar en tegen, aan de zelve niet onderworpen, maar daar van bevrijd te zijn’. (*Korte Verhandeling* 2.29 noot)

Definitie (*brief* 58):

geen tegenstelling tussen noodzakelijkheid en vrijheid. Geen vrijheid voor 'geschapen dingen'.

Wij bewegen ons weliswaar op basis van onze conatus maar die wordt veroorzaakt door een uitwendige oorzaak. Soms doen wij dingen in 'een opwelling'. Bij voorbeeld het pakken van een bepaald potje pindakaas in de supermarkt. Die impuls komt voort uit een ervaring. Of we beslissen op basis van kennis: we lezen het etiket. We komen zo tot een 'beter willen'. Absolute vrijheid hebben we niet maar we kunnen wel onze eigen wil beter maken. In de *Ethica* ontwikkelt Spinoza strategieën om onze wil te verbeteren.

2: *Geen keuzevrijheid: libertas indifferentiae* (*Buridanus' ezel in E2p49, p. 215*)

Brief 21:

onze vrijheid bestaat niet in een zekere toevalligheid, noch in een zekere willekeur (indifferentia, letterlijk onverschilligheid of preferentie voor een keuze), maar in de wijze van bevestigen en ontkennen en wel zo dat we des te vrijer zijn naarmate wij een of andere zaak minder willekeurig bevestigen of ontkennen.

De mens is in alles wat hij doet en denkt onderworpen aan de natuurwetten. Daarom zal een situatie als de keuze voor de ezel van Buridanus, zich volgens Spinoza niet voordoen. Het gaat niet om een nergens van afhankelijke wil die de ezel doet kiezen voor de linker of de rechter stapel hooi (die voor het begrip van de ezel allebei even lekker zijn, zodat hij niet kan besluiten). De natuurwetten zullen hem altijd tot een keus bepalen.

Reden: *Ethica* 2, stelling 48 en 49

‘In de geest is geen absolute of vrije wil, maar de geest wordt tot het willen van iets aangezet door een oorzaak die op zijn beurt ook door een andere oorzaak is aangezet en deze weer door een andere en zo tot in het oneindige.’

Bewijs: modus karakter van de wil.

Scholium: wil is een metafysische entiteit en als zodanig een abstractum.

‘In de geest bestaan alleen wilsuitingen, m.a.w. bevestigingen of ontkenningen’

Bijkomende stelling: verstand en wil zijn hetzelfde.

3: *Menselijke vrijheid: relatieve vrijheid, bevrijding*

- Afhankelijkheid Gods;
- ‘maar in de wijze van bevestigen en ontkennen en wel zo dat we des te vrijer zijn naarmate wij een of andere zaak minder willekeurig bevestigen of ontkennen.’ *Brief* 21;
- Niet gedwongen zijn, of zonder belemmering (slaaf).

Ethica 4:

‘slavernij is de menselijke onmacht om de hartstochten in te beperken. Zo’n mens heeft niet zichzelf, maar het lot als meester.’

Mogelijkheid van bevrijding:

- mens is geen substantie, maar wel een configuratie van modi, die door hun samenhang als een individu kunnen gelden; wij kunnen groepen vormen;
- qua lichaam en geest kan zo'n individu sterker worden, vgl. definitie van hartstocht in *Ethica* 3, def. 3;
- d.w.z. een toename van de *conatus* (gedefinieerd in E3p6 en tot het wezen der dingen aangewezen in stelling 7). Deze *conatus* is een innerlijke maar variabele kracht, die de interne oorzaak van het handelen van elk ding is, dus ook van de mens.

Ideaalbeeld (exemplar) van een vrij mens, Ethica 4, stellingen 67-73

- niet aan de dood, maar aan het leven
- geen begrip van goed en kwaad
- prudentie t.a.v. gevaren
- weigert gunsten van onwetenden, dankbaar tegenover ander vrije mensen
- handelt te goeder trouw
- leeft in gemeenschap en houdt zich aan de wet

De menselijke vrijheid behoort daarom tot de actieve emotie van geestkracht, die als elke hartstocht variabel is.

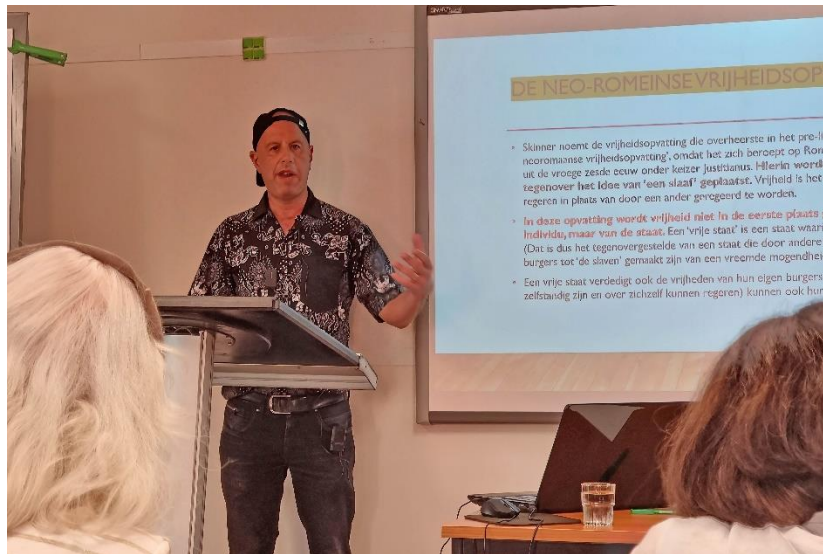
De ware vrijheid als vereniging met God

- *Korte Verhandeling* 2.26: 'Uit het gezegde kan nu zeer licht begrepen worden, welke daar zij de menselijke vrijheid .. Dat het namelijk is een vaste wezentlijkheid, de welke ons verstand door de onmiddellijke vereniging met God verkrijgt'
- *Ethica* 5: 'de macht van het verstand ofwel de menselijke vrijheid'.
- Kennis van God met de derde soort kennis.
- Leidt tot verstandelijke liefde tot God.
- stel. 36 Hieruit volgt dat God, omdat hij zichzelf liefheeft, de mensen liefheeft en dus ook dat de liefde van God voor de mensen en de verstandelijke liefde van de geest voor God een en de zelfde is.
- = Heil.

Conclusies

- Spinoza kent een positief vrijheidsbegrip
- Spinoza koppelt vrijheid aan macht en daardoor aan rationaliteit
- Spinoza's vrijheidsbegrip is dynamisch

Yoram Stein
Vrijheid en verslaving. Spinoza's ethiek als therapie

Yoram Stein vertelt over zijn Cannabis-verslaving:

In Nederland hebben een half miljoen mensen last of last gehad van een Cannabis verslaving. Yoram schreef een boek over zijn eigen Cannabis verslaving. Het boek (uit 2010) was succesvol en daarom bewerkt Yoram het boek nu op verzoek van zijn uitgever ten behoeve van een herdruk. Daaraan parallel werkt Yoram aan een boek met Spinoza's filosofie in relatie tot verslaving.

De menselijke slavernij met andere woorden de krachten van de hartstochten

Dit is de titel van het vierde en voorlaatste deel van de *Ethica*. Deze gaat dus over 'de menselijke slavernij en de kracht van de hartstochten'. Is het vergezocht om hier in te lezen dat dit deel over een fenomeen gaat dat we tegenwoordig 'verslaving' zouden noemen?

Het eeuwenoude, universele probleem van de verslaving

In *de Drang* laat verslavingsarts en ex-verslaafde Carl Eric Fischer zien dat verslaving iets van alle tijden en plaatsen is. Enkele voorbeelden:

- De Rigveda, een drieduizend jaar oude verzameling in het Sanskriet geschreven Vedische hymnen uit India, bevat een gedicht dat bekendstaat als de 'Klaagzang van de gokker'; een ondubbelzinnige beschrijving van gokverslaving. De dobbelstenen, zo staat er, "hebben de gokker in hun macht."
- Aristoteles (vierde eeuw voor Christus) behandelt in boek 7 van diens *Ethica Nicomachea*, de akrasia, de onbeheerstheid die maakt dat mensen tegen beter weten in verkeerd handelen. 'Een onbeheerst mens is zo geaard dat hij overmatig lichamelijke genoegens nastreeft die in strijd zijn met de rechte rede, maar zonder dat hij ervan overtuigd is dat hij zo moet handelen; een onmatig mens daarentegen is ervan overtuigd dat hij juist handelt omdat het in zijn aard ligt die genoegens na te jagen.'
- Filosoof, theoloog en latere kerkvader Augustinus van Hippo (vierde eeuw na Christus) beschrijft in zijn *Confessiones* zijn seksverslaving: "Ik werd heen en weer geslingerd en gesmeten en spartelde in de gloeiende zee van mijn ontucht. (...) Ik was ten prooi aan een voortdurende staat van opwindning en gaf me helemaal over aan de wellust."
- De Chinese dichter Teng Cen (1137-1224) en anderen in de periode van de Songdynastie schreven over shin ju, een liefde voor drinken die wordt gekenmerkt door hunkering en die

lijkt op wat wij alcoholisme zouden noemen.

Maar verslaving is nu misschien een groter probleem dan ooit...

- Spinoza *Ethica* IV, St. 43: "Aangename prikkeling kan een teveel hebben en een kwaad zijn (...)"
- Volgens psychiater en verslavingsarts Anna Lembke leven we in een toegeeflijke cultuur barstensvol verleidingen, waarin we allemaal het gevaar lopen om ons dood te prikkelen aan aangename prikkels. De kapitalistische consumptiemaatschappij stelt ons voortdurend bloot aan 'aangename prikkels', terwijl onze heersende filosofie van de "negatieve vrijheid" ons daar machteloos tegenover doet staan.
- Lembke: "70 % van de wereldwijde sterfgevallen is het gevolg van aanpasbaar risicogedrag zoals roken, fysieke inactiviteit en dieet. (...) Wereldwijd is tussen 1990 en 2017 het aantal mensen dat stierf ten gevolge van een verslaving in alle leeftijdsgroepen toegenomen, meer dan de helft van de sterfgevallen betrof mensen jonger dan vijftig jaar oud. (...) Onze compulsieve overconsumptie bedreigt niet alleen onze eigen gezondheid maar ook die van onze planeet."

Hoe om te gaan met een ongekende hoeveelheid verleidingen?

- Verslavingsarts Lembke vertelt in haar boek *Dopamine Nation* de verhalen van haar patiënten. Een van die patiënten is Kevin, negentien jaar oud. Hij werd in 2018 door zijn ouders naar haar toegebracht, omdat hij niet naar school ging, geen baan kon volhouden en zich aan geen enkele van de huisregels hield. Zijn ouders waren bang om hem in zijn vrijheid te beknotten. Zij dachten dat dit hem mogelijk 'stress' of zelfs een 'trauma' zou opleveren. Deze Kevin deelt zijn levensfilosofie met Dr Lembke (die daar vervolgens erg van schrikt):
- Kevin: "Ik doe wat ik maar wil wanneer ik maar wil. Als ik in bed wil blijven, blijf ik in bed. Als ik wil gamen, ga ik gamen. Als ik een lijntje wil snuiven, tekst ik mijn dealer en brengt hij mij coke. Als ik seks wil, ga ik online om iemand te vinden en te ontmoeten om seks mee te hebben."
- Dr Lembke: "En hoe bevalt je deze manier van leven, Kevin?"
- Kevin: "Niet zo goed."

Vrijheid en verslaving

- Volgens de *negatieve vrijheidsopvatting* is vrijheid onbelemmerd kunnen doen wat je wilt.
- Maar is een verslaafde, zoals Kevin, die onbelemmerd kan gebruiken vrij?
- Spinoza: '(...) de meeste mensen menen vrij te zijn als zij gehoor mogen geven aan hun lusten, en dat zij van hun rechten afstand doen als zij verplicht zijn volgens de voorschriften van de goddelijke wet te leven. Zij zien plichtsbesef en moraliteit, kortom alles wat met geestelijke flinkheid te maken heeft, als een last, waarvan zij na de dood verlost hopen te zijn om dan de beloning voor hun slaafsheid, dat wil zeggen, hun plichtsgevoel en moraliteit, in ontvangst te nemen. (...) Dit is zo onzinnig dat het nauwelijks de moeite waard is om op in te gaan.' *Ethica* V, stelling 41, commentaar

Kunnen je sterkste verlangens in strijd zijn met wat je echt wilt?

- Kun je 'onvrijwillig verslaafd' zijn en iets willen wat je eigenlijk niet wilt? Volgens denkers als Thomas Hobbes en David Hume (1711-1776) kan dat niet. De mens is volgens hen een bundel van verlangens. Jouw sterkste verlangen bepaalt uiteindelijk jouw wil. Jij kan dus niet iets willen wat je eigenlijk niet wilt.
- Dat klinkt als onverbidelijke logica. Maar Spinoza denkt anders. Waarom heeft hij het er anders over dat wij 'de slaaf kunnen zijn van onze hartstochten'?
- Spinoza's opvatting over de mogelijkheid van verslaving lijkt dan ook meer op die van de Amerikaanse filosoof Harry Frankfurt (1929-2023).

De tuin der lusten, Jeroen Bosch

Eerste en tweede orde verlangens of hoe je onvrijwillig verslaafd kunt zijn

Frankfurt maakt een onderscheid.

- **Eerste orde verlangens** zijn gericht zijn op iets buiten jezelf (bijv. het verlangen naar drugs)
- **Tweede orde verlangens** gaan over de vraag welke dingen je eigenlijk wilt verlangen (bijv. het verlangen om af te kicken).
- Als bij iemand de eerste orde verlangens (het verlangen naar drugs) de tweede orde verlangens (het verlangen om af te kicken) in de weg staan, noemt Frankfurt diegene een 'onvrijwillig verslaafde'.

Frankfurt: *Freedom of the Will and the Concept of a Person* (1971)

Eerste en tweede orde verlangens bij Spinoza

Spinoza maakte, lang voor Frankfurt dat deed, reeds een soortgelijk onderscheid tussen verlangens die voortkomen uit externe prikkels (eerste orde verlangens) en verlangens die voortkomen uit innerlijke zelfreflectie (tweede orde verlangens).

In de taal van *Ethica* II heet dit onderscheid dat tussen 'inadequate kennis/ verbeelding' die voortkomt uit de uiterlijke prikkelingen van het lichaam, en 'adequate kennis/ rede of intuïtie' die voortkomt uit een 'innerlijke grond'. (Zie EII-st29 scholium.)

In *Ethica* III wordt dit onderscheid genoemd in termen van 'hartstochten' die uiterlijke aandoeningen van het lichaam zijn, en 'handelingen' die plaatsvinden wanneer wij zelf de adequate oorzaak van onze aandoeningen zijn. (Zie EII def3).

Spinoza helpt ons om over verslaving en vrijheid te denken zonder wilsvrijheid

- Wij hebben geen vrije wil. Het is vanuit Spinoza gezien onzinnig om te zeggen dat alleen de verslaafde geen vrije wil heeft.
- Even zo zeer is het vanuit Spinoza gezien onzinnig om te zeggen dat een verslaafde iemand is die uit vrije keuze "het slechte" doet.
- Wel kun je vanuit Spinoza zeggen dat de verslaafde onvrij is in de zin dat hij een slaaf is van

zijn hartstochten. Een verslaafde laat zich leiden door het verlangen dat wordt opgeroepen door externe (aangename) lichamelijke prikkels.

- Ook kun je vanuit Spinoza's filosofie schetsen wat je als verslaafde kunt doen om vrij te worden van een verslaving. Namelijk door inzicht te verkrijgen in hoe de verslaving werkt.

Onvrijwillig verslaafd: 'ik zie het goede, maar doe het verkeerde'

Ethica IV, stelling 16 en 17:

- "Wanneer de begeerte, die ontstaat uit de kennis van goed en kwaad op een voorval in de toekomst betrekking heeft, kan zij gemakkelijk door het verlangen naar dingen die nu aangenaam zijn, worden geremd of beteugeld. (...)"
- "Hiermee heb ik naar mijn mening de redenen laten zien waarom mensen zich meer door hun meningen dan door werkelijke kennis laten leiden, en waarom de kennis van goed en kwaad weliswaar de geest beroert, maar dikwijls wijkt voor allerlei vormen van lust. Dit deed het dichterswoord ontstaan: 'Ik zie het goede en keur het goed, maar doe het verkeerde' en ook de Prediker had dit voor ogen toen hij zei: 'Wie kennis vermeerdert, vermeerdert smart.'"

Van onvrijwillig verslaafde naar vrij mens

Ethica IV stelt dat wij de slaaf zijn van externe prikkels en dus onvrijwillig verslaafd. Wij moeten ons volgens het voorwoord een beeld vormen van het soort persoon dat wij graag zouden willen zijn: een vrij mens.

De stellingen over de vrije mens hebben betrekking op tweede orde verlangens: zij gaan niet over wat we verlangen, maar over wat we willen verlangen

Ethica V vertelt hoe wij weer macht over onszelf kunnen krijgen en vrij kunnen worden door zelfreflectie, oefening en zelfkennis. Ofwel: hoe kunnen we het soort persoon worden waarin de eerste orde verlangens niet afwijken van de tweede orde verlangens?

Korte termijn denken, lange termijn lijden

- "Wanneer de begeerte, die ontstaat uit de kennis van goed en kwaad op een voorval in de toekomst betrekking heeft, kan zij gemakkelijk door het verlangen naar dingen die nu aangenaam zijn, worden geremd of beteugeld." *Ethica IV* stelling 16.
- Dit is wat Reinout Wiers 'beperkte keuzevrijheid' noemt: de verslaafde is minder goed in staat om de lange termijn gevolgen mee te laten wegen in zijn beslissing.
- Anna Lembke (en ook ikzelf in mijn boek over cannabisverslaving) heeft het erover dat verslaafden gevangen zitten in een eeuwig nu. Verslaafden kunnen niet meer goed het verhaal vertellen dat niet-verslaafde mensen doorgaans over zichzelf vertellen, namelijk over waar ze vandaan komen en waar ze heen gaan.

Verslaving betekent een zich afsluiten/ afstoppen

Ethica IV, Stelling 43 (eerste helft): "Aangename prikkeling kan een teveel hebben en een kwaad zijn. (...)

Bewijs. Aangename prikkeling is blijdschap die, op het lichaam betrokken, bestaat uit een onevenredige aandoening van één of meer van zijn delen. De kracht van deze hartstocht kan zó groot zijn, dat zij de verdere activiteit van het lichaam overtreft en zich niet laat verdrijven. **Zij maakt dat het lichaam niet langer in staat is om op heel andere manieren te worden aangedaan.** De aangename prikkeling kan (volgens stelling 38 van dit deel) dus een kwaad zijn."

Stelling 38: "Nuttig is een zaak die het menselijk lichaam in zo'n toestand brengt dat het op veel manieren kan worden aangedaan, of dat het beter in staat is om uitwendige lichamen op veel manieren aan te doen en naarmate een zaak het lichaam beter in staat stelt om op veel manieren te worden aangedaan en andere lichamen op veel manieren aan te doen, is het nuttiger. Schadelijk is

daarentegen een zaak die het lichaam hiertoe minder geschikt maakt.”

We moeten op verschillende manieren kunnen genieten. Bij verslaving ligt de focus zo op één ding dat de rest wordt verstikt.

Droefheid kan hier helpen. Alhoewel droefheid in het algemeen slecht is kan het helpen als genot te veel en ongeremd is, zoals bij verslaving.

Stoppen met een verslaving is pijnlijk en toch goed

- Stelling 43 (tweede deel): “Verdriet kan goed zijn in zover de aangename prikkeling slecht is.
- Bewijs (...) Wij kunnen ons een pijn denken die in staat is de prikkeling te temperen en te verhinderen dat zij bovenmatig wordt. In dat geval verhindert het dat de geschiktheid van een lichaam vermindert en is daarom een goed.”
- Zoals Anna Lembke betoogt, kunnen wij vaak beter op korte termijn pijn nastreven om op lange termijn genot te kunnen ervaren, terwijl het voortdurend op korte termijn nastreven van genot leidt tot het langdurig ervaren van pijn.

Zelfs liefde kan te veel zijn. Plato heeft reeds in twee stukken gewezen op de verschillende kanten van liefde. In het Symposium en in Phaedrus geeft hij aan dat liefde een soort waanzin, een psychotische toestand kan zijn. Liefde is niet redelijk. Spinoza geeft dat ook aan. Hij legt het verband tussen verslaving en liefde.

Liefde kan te veel zijn

- Stelling 44: “Liefde en begeerte kunnen een teveel hebben.
- Liefde is begeerte samen met de idee van een uitwendige oorzaak. En aangename prikkeling is dus samen met de idee van een uitwendige oorzaak liefde en kan daarom een teveel hebben. (...) Zoals een hartstocht groter kan zijn dan alle overige vormen van menselijke activiteit, zo is een begeerte die uit een hartstocht ontstaat, ook in staat de andere begeerten te overwinnen.”
- Een verslaving is een obsessieve liefde voor een middel of handeling die maakt dat je andere dingen minder goed kunt liefhebben.

De liefde moet eigenlijk getransformeerd worden in een ander soort liefde. Een liefde voor God die niet is gekoppeld aan een extern object.

We zijn allemaal in zekere mate verslaafd aan dingen. Spinoza geeft aan dat je daarin sturing kan geven door de – verstandelijk – goede dingen te koppelen aan dingen waar je blij van wordt en de – verstandelijk – slechte dingen te koppelen aan droeve gevoelens.

De macht van het verstand: verander je manier van denken

- *Ethica* V Stelling 2: “Indien wij een gemoedsbeweging of hartstocht scheiden van de gedachte aan een uitwendige oorzaak en verbinden met andere gedachten dan gaat de liefde of de haat jegens die uitwendige oorzaak, net als alle zielsberoeringen die uit deze aandoeningen ontsprongen, teniet.
Bewijs De blijdschap of de droefheid is immers samen met de idee van een uitwendige oorzaak dat wat de wezensvorm van de liefde of de haat vormt. Met het verdwijnen van de idee, verdwijnen daarom tegelijk de wezensvorm van de liefde of de haat en worden dus deze hartstochten die hieruit ontstaat, vernietigd.”
- Simpel gezegd: koppel het idee van gebruik niet aan een verlossing van problemen, maar aan het ontstaan, blijven bestaan en verergeren van problemen. Koppel het onthouden van gebruik niet aan actuele pijn, maar aan toekomstig geluk.

Dus één van de manieren om van je verslaving af te komen is om je van te voren al bewust te worden van de ongewenste gevolgen.

Begrijp wat de verslaving met je doet

- Stelling 3. “Zodra wij ons van een passieve hartstocht een helder en onderscheiden idee vormen, ondergaan wij die niet langer.”
- Een verslaving is een ingekankerde gewoonte. Zodra wij ons bewust worden van de macht der gewoonte, en deze gewoontes tijdig leren herkennen als oude patronen die ons weer willen invoegen, kunnen wij in plaats van eraan te gehoorzamen ze zien voor wat ze zijn.
- Zoals mijn verslavingsbehandelaar zei: “Trek is niet je vijand, maar je vriend.”

En als je – met Spinoza – begrijpt dat er geen vrije wil is dan hoef je jezelf ook geen verwijten te maken.

Stop met jezelf verwijten te maken

- “De hartstocht voor iets dat wij ons als vrij voorstellen is groter dan voor iets dat wij als noodzakelijk beschouwen (...)”
- Een verslaving houdt zichzelf ook in stand doordat het de pijn tracht te verzachten. Deze pijn wordt groter gemaakt door zelfverwijten. Zelfverwijten komt voort uit de illusie dat de mens een vrije wil heeft. De acceptatie van de realiteit doet de verwijten verdwijnen en daarmee vermindert de pijn en de noodzaak die pijn te verzachten door gebruik.

We zijn geneigd haat met haat te beantwoorden. Maar Spinoza zegt dat je haat met liefde moet beantwoorden. Door je neiging te accepteren en daarop te anticiperen kan je met je rede bepalen “ik ga wat anders doen”. Daar zijn ook in de Stoa veel oefeningen voor.

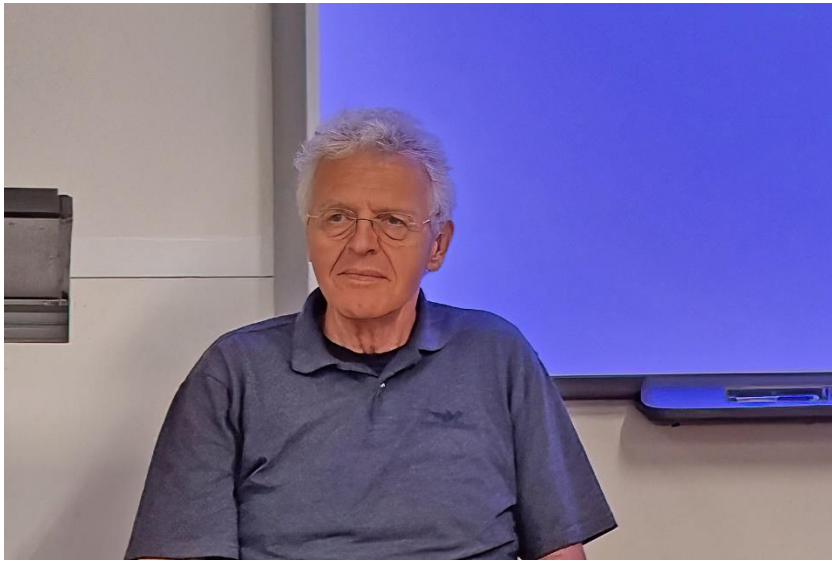
Anticipeer op momenten van verhoogd risico van gebruik

- Stelling 10 Commentaar “Zolang wij geen perfecte kennis van onze hartstochten hebben, is (...) het beste wat wij kunnen doen een juiste leefwijze of met andere woorden bepaalde leefregels bedenken. Wij moeten hen in het geheugen prenten en ze voortdurend in veel voorkomende situaties in ons leven toepassen, zodat onze verbeelding dikwijls door hen worden aangedaan en hen steeds voor ogen hebben.”

Buig de obsessieve en excessieve liefde om naar een liefde voor god of de natuur

- Het verlangen naar externe objecten wordt door Spinoza ook omschreven als een oorzaak van bijgeloof: “(...) wij zien dat vooral zij zich geheel overgeven aan iedere vorm van bijgeloof die mateloos naar onzekere dingen verlangen.” *Theologisch Politiek Traktaat*, voorrede.
- Een dergelijke liefde voor externe objecten is wisselvallig, slaat gemakkelijk om in haat, en gaat daarom ook gepaard aan hoop en vrees. De liefde voor God is eeuwig en niet een liefde voor iets externs, maar voor de interne kracht die alles laat bestaan en voortbeweegt – inclusief wijzelf.
- Vandaar dat Spinoza kan schrijven: “Het is duidelijk dat een mens slechts vrij is en het meest met zichzelf in het reine wanneer hij God liefheeft en God zuiver van hart eert.” *Staatkundige Verhandeling* 2.22

Hans Werner
Vrijheid en rede

Hans schreef een scriptie over de vrijheid bij Spinoza met de volgende uitgangsstelling:

De persoonlijke vrijheid van de mens zoals die door Spinoza wordt beargumenteerd ligt in het actieve gebruik van het vermogen van de mens tot reflectie op de wereld en op zijn eigen denken en handelen, waarmee de mens kennis genereert die hem in staat stelt de hem omringende wereld tot op zekere hoogte te beheersen en zijn primaire impulsen en gevoelens in bepaalde mate te beheersen en bij te sturen.

Waarom ontwikkelde Spinoza zijn filosofie?

Spinoza's pleidooi voor de vrijheid begint met zijn *Vertoog over de verbetering van het verstand*. Het belang van dit boek werd me duidelijk door het boek van Theo Zweerman, *Spinoza's inleiding tot de filosofie*. Alle grote lijnen van Spinoza's denken worden in die *Vertoog over de verbetering van het verstand* al duidelijk. Hij bespeurde bij anderen en ook bij zichzelf de aanwezigheid van een streven naar rijkdom, eer en zinsgenot. De bron is een zekere liefde voor vergankelijke dingen. Het is een thema dat ook in het *Theologisch Politieke Traktaat* terugkomt. Als geneesmiddel ziet hij: bewustzijn van de eenheid van de ziel met de gehele natuur. En daarvoor is een transformatie van de mens nodig, een omkering van waarden. Daarvoor is het noodzakelijk de natuur te begrijpen. We begrijpen dan ook onszelf omdat we onderdeel zijn van de natuur.

Belang van kennis, inzicht en reflexief denken

Voor alles is het nodig het verstand zo te gebruiken, dat we tot werkelijk inzicht en begrip van de dingen komen: klare en duidelijke voorstellingen en inzicht in de werking van de causaliteit. Met inzet van alle wetenschappen en daarvoor is het nodig om ons verstand te zuiveren. Hij zegt dat er een veelheid van wetenschappen en vaardigheden nodig zijn.

Het doel is voor Spinoza: het bereiken van de hoogste menselijke volmaaktheid. Volmaaktheid betekent niet de absolute volmaaktheid maar een reëel bereikbare volmaaktheid, binnen de natuurlijke wetten.

Spinoza geeft vervolgens in de *Vertoog over de verbetering van het verstand* aan hoe het verstand is te zuiveren en optimaal is te gebruiken. Uit de verschillende soorten kennis moeten we leren de beste te kiezen, zodat het mogelijk wordt te begrijpen waarin de hoogste vervolmaking van de mens bestaat. Het gaat hierbij om een methodische aanpak die hij verder in dit werk uit de doeken doet. De methode, zo stelt Spinoza voorts, is niets anders dan reflexief denken en dat moet je ook durven.

Steeds bij jezelf nagaan hoe je verbetering kan bereiken. Het gaat om rede en ervaring waarbij ze strikt gescheiden zijn (zie verderop bij de drie soorten kennis) maar ze zijn ook onverbrekkelijk verbonden want je kan ook zonder die ervaring ook je rede niet gebruiken. Het is een steile weg van afleren en bijleren. Degenen die gerookt hebben zullen dat herkennen. Wij leren operationeel. Als je voor het eerst een sigaret opsteekt dan smaakt dat misschien vies maar bij de tweede denk je ha lekker en je wordt al gauw verslaafd. Dat noemde Piet Vroon operationeel leren. Dat gaat heel direct en heel gemakkelijk. Maar als je van je verslaving af wil dan moet je intellectueel leren. Je moet de rede gebruiken om de consequentie op langere termijn te realiseren van wat je doet.

Bewustzijn van de eenheid van de ziel met de gehele natuur. 'Dit is het doel waarnaar ik streef,' aldus Spinoza, 'namelijk zulk een aard te verkrijgen en er ook zorg voor te dragen dat velen met mij dit inzicht verkrijgen.' En als hij het heeft over de ziel, dan bedoelt hij eigenlijk het zelf.

Met het oog op zijn eigen levensgeluk wil Spinoza er alles aan doen om zoveel mogelijk mensen te bereiken met deze kennis. Hij schetst vervolgens hoe we ons verstand het beste kunnen gebruiken, wat kennis is en hoe we aan de juiste kennis kunnen komen: door reflexief te denken over onszelf, de wereld en God.

In het begin, de inleiding van het *Vertoog over de verbetering van het verstand* komt het woord God nog niet voor. Blijkbaar vindt hij dat niet passen.

Wat Spinoza in dit vroege, niet afgemaakte, werk behandelt, werkt hij later uit in zijn *Ethica* en het *Theologisch Politiek Traktaat*.

Het zelf is voor Spinoza een eindige denkmodus. Die in het oneindige attribuuft denken van God is gefundeerd. De ontplooiing van onze denkracht, de methodische ontwikkeling (hij noemt het evolutionaire ontwikkeling) van het denken zal voeren tot het opengaan van het Godsbesef dat in het weloverwogen denken vervat ligt. Want we moeten uiteindelijk tot een transformatie naar een nieuwe levenswijze komen, een ethos. En dat alles vraagt om de rede.

En de verleiding om het verkeerde te doen is groot: ik ken het goede maar het kwade is mij nabij zei Augustinus al.

We moeten naar een nieuwe levenswijze en daarvoor hebben we de rede nodig. In de *Vertoog over de verbetering van het verstand* heeft hij het over zijn eigen zoektocht. En hij zegt dan: ik heb ten langen leste besloten. Het kost dus ook tijd om je rede te gebruiken.

En de vraag om leven en levensbehoud, de conatus, stuwt het hele betoog van het *Vertoog* en later natuurlijk ook in de *Ethica*. De strijd om een nieuw ethos. Het gaat om de tucht van de rede. Je ratio vertelt je wel wat je moet doen maar je doet het niet. "Ik ken het goed maar het kwade is mij nabij".

Drie soorten kennis

Het bereiken van vrijheid als doel, hangt voor Spinoza in alle opzichten af van zijn theorie over kennis. Alleen kennis kan ervoor zorgen dat we ons werkelijk bewegen in de richting van dat doel. Kennis betekent bij Spinoza: kennis zodat je weet wat je doet.

Er zijn drie soorten kennis bij Spinoza:

1. Meningingen of verbeelding; leidend tot verwarde kennis. Je zou kunnen zeggen dat het lekker vinden van verslavende dingen hieronder valt en dat het dus ook leidt tot waanzinnige opvattingen. En complottheorieën.
2. De rede, op basis waarvan adequate (ware) ideeën kunnen worden gevormd. De rede wil echt begrijpen en weigert aanname. De rede is geen apart vermogen, maar de reflexieve en methodische activiteit van de geest (van het denken).

3. Intuïtie. Dit geeft de hoogst mogelijke tevredenheid. Gebaseerd op de rede en derhalve op adequate ideeën over essenties van de attributen. Dit is geen mystiek inzicht, maar ons toevallend inzicht. Het intellectuele, onmiddellijke, inzicht in het verband tussen geest/denken en uitgebreidheid, en een afzonderlijke bestaanswijze ervan. Het betreft het evidente besef hoe de afzonderlijke dingen zijn ingevoegd in een van de oneindige aspecten van de oneindige natuur.
- Intuïtie komt niet uit de lucht vallen. Eerst de rede, dan de intuïtie. In die volgorde. “Intuition only comes in a prepared mind”. Intuïtie komt alleen in een geest die er klaar voor gemaakt is door de rede.

Volgens Spinoza kan alles “restloos” begrepen worden met de rede en de intuïtie.

De mens denkt

De menselijke geest is een denkactiviteit. Het is een modes van denken. Het is een onderdeel van de genatuurde natuur. Het is een activiteit die van geval tot geval een specifieke vorm aanneemt. Dat geldt voor zowel rationele activiteit als gevoelsactiviteit.

Verstand is niet als het attribuut denken te verstaan, maar alleen als een specifieke vorm van denken, die verschilt van andere vormen zoals begeerte, liefde, etc. Zie stelling E1-31 + bewijs

Waarnemen (voelen), willen, streven en verstand zijn modi van het denken (of de geest) en vormen één geheel. Het zijn allemaal modi van het attribuut denken. Spinoza verstaat dus onder denken meer dan wat wij in het dagelijkse leven onder denken verstaan.

Spinoza specificeert het wezenlijk menselijke als een zelfbewust streven en een strevend zelfbewustzijn. Dat hangt met de conatus samen, die zich richt op zelfontplooiing en eigenmachtige bestaansuitoefening. De vraag is, als je bij jezelf die kracht van het willen blijven bestaan en je willen ontplooiën ervaart, wat de ordenende instantie is die eenheid kan scheppen. Eenheid tussen de machtsstrijd tussen rede en gevoelens. De rede moet daar de beslissende invloed gaan uitoefenen om de uitkomst van de machtsstrijd de goede kant op te laten vallen, zodat je niet verslaafd bent aan de verkeerde begeertes. En antwoord op de vraag: wat is het nuttigst voor de mens?

De Rede en de Deugd

De rede leidt tot deugd. Spinoza heeft het over de voorschriften van de rede (E-IV stelling 18, toelichting):

- Streven het eigen bestaan voort te zetten is het fundament van de deugd en geluk bestaat erin dat de mens zijn bestaan kan behouden.
- De deugd moet omwille van zichzelf worden nagestreefd; er is niets nuttiger.
- Mensen die zelfmoord plegen zijn overwonnen door externe oorzaken, strijdig met hun aard.
- We hebben anderen en andere dingen nodig om te kunnen bestaan. Er is veel buiten ons wat nuttig voor ons is en om die reden moet worden nagestreefd.
- Voor de mens is niets nuttiger dan de mens. Niets is beter dan dat de geesten en lichamen van mensen zo overeenstemmen dat ze als het ware één lichaam en geest vormen om zo samen in het bestaan te volharden en het gezamenlijk belang nastreven. Dit gaat in tegen de (neo)liberale opvatting dat de mens alleen voor zichzelf verantwoordelijk is (zoals b.v. bij Ayn Rand). Spinoza zegt: als je het samen doet dan kan je ongelooflijk veel bereiken.
- Mensen die door de rede worden geleid, i.e. met de rede hun eigen belang nastreven, begeren niets voor zichzelf wat ze niet ook voor anderen willen en zij zijn dus rechtvaardig, trouw en eerlijk.

Dat is nogal een uitspraak “begeren niets voor zichzelf dat ze niet ook voor anderen begeren” en ze zijn trouw, rechtvaardig en eerlijk. Dit is de boodschap voor de redding van de wereld. Als we werkelijk redelijke mensen zouden zijn.

Conatus, deugd en rede

Spinoza zegt ook: goed doen en blij zijn. Dat is mooie levenskunst. En dat is tegelijkertijd ook een denkkunst want je kan dat niet zonder de rede doen.

Daarom:

Volharden in het bestaan, deugd en geleid door de rede handelen zijn hetzelfde (E IV stelling 24). Het wezen van de rede is niets anders dan begrijpen en het streven om te begrijpen is het eerste en enige fundament van de deugd (E IV stelling 26). Hieruit volgt weer dat we niets zeker weten over goed en kwaad, behalve dat wat bijdraagt aan begrip (dat is goed) of dat wat kan verhinderen dat we begrijpen (dat is slecht). Het hoogste goed van de geest is logischerwijze de kennis van God (Substantie, Natuur), een absoluut oneindig wezen, waar zonder niets bestaan of gedacht kan worden (E-I Stelling 15) en de hoogste deugd van de geest is God te kennen (E-IV Stelling 28).

Dat zijn nogal grote uitspraken. Het hoogste goed van de geest is noodzakelijkerwijze de kennis van God en de liefde voor God zegt hij in *Ethica* 5.

Als je dat wezenlijk, intuïtief, kan toelaten dan kan je nooit meer naar een ander kijken met haat want als je beseft dat de ander een modus is van dezelfde God als waarvan jij ook een modus bent dan kijk je meteen anders naar die ander. Dat lijkt een beetje op Levinas, het gelaat van de ander. Dat zit ook al nadrukkelijk in Spinoza's denken.

De mens, vanuit de conatus, stelt altijd de vraag: wat is voor mij het nuttigst? Spinoza begon dus in het *Vertoog* te zeggen: dat is dus niet het meeste hebben of het meeste zinsgenot krijgen, nee dat begint anders en dat is meteen ook een heel ander begrip van goed en kwaad. Die vraag om zelfbehoud en het nadenken over wat is voor mij het nuttigst wordt in mijn leven is het Archimedisches punt waarop bij Spinoza de omwenteling van levenswijze kan plaatsvinden.

Als je het denken van Spinoza in je toelaat en toepast dan krijg je een redelijke levenswijze en liefdevolle levenswijze.

Het belang van de rede

Spinoza stelt geheel in lijn met zijn waarneming, dat het inadequate denken op basis van gevoelens tot conflicten en verwarring leidt. Vervolgens, dat er noodzakelijk alleen harmonie tussen mensen kan zijn wanneer mensen zich door de rede laten leiden (E IV stelling 35). Uitgaande van de rede wordt dan het goede nagestreefd en het kwade vermeden en doen mensen noodzakelijk wat goed is voor de menselijke natuur en voor ieder mens. Er bestaat daarom in de natuur niets dat nuttiger is voor de mens dan de mens die door de rede geleid leeft; dat is namelijk wat het meest met zijn natuur overeenkomt.

En die natuur dat is ontplooiing van je zelf in harmonie met het al, met God.

De rede en God

Spinoza maakt een opvallend punt bij E IV stelling 36, namelijk dat alle mensen die de deugd nastreven het hoogste goed, namelijk kennis van God, kunnen bezitten. Hij stelt daarbij, dat deze kennis niet accidenteel is maar uit de aard van de rede zelf voortkomt, omdat de mens niet kan bestaan of gedacht worden als hij geen macht zou hebben van dit hoogste goed (kennis van God) te genieten. Het behoort namelijk tot het wezen van de menselijke geest adequate kennis te hebben van de eeuwige en oneindige essentie van God (E II stelling 47). Naarmate de mens meer begrijpt van

God zal hij ook voor andere mensen begeren wat hij voor zichzelf zoekt in het nastreven van de deugd (E IV stelling 37). In toelichting 2 op deze stelling stelt Spinoza inzake de natuurlijke en maatschappelijke staat van de mens:

- Iedereen bestaat en doet met het hoogste recht van de natuur uit de noodzaak van zijn aard. Iedereen gaat op grond hiervan bij zichzelf te rade voor goed en kwaad, probeert wat hij liefheeft te behouden en te vernietigen wat hij haat.
- Als de mensen volgens de rede zouden leven, zou iedereen dit recht bezitten zonder enig nadeel voor een ander.
- Maar omdat ze aan gevoelens onderworpen zijn, die het vermogen of de deugd van de mens verre overtreffen worden ze alle kanten opgetrokken, terwijl ze elkaars hulp nodig hebben.
- Om in eendracht te leven is het noodzakelijk dat ze van hun natuurlijke recht afzien en elkaar daarmee zekerheid geven, dat ze elkaar niet zullen schaden.
- Dit is mogelijk, doordat een gevoel alleen beperkt wordt door een sterker gevoel dan het te beperken gevoel; iedereen ziet af van toebrengen van schade uit angst voor grotere schade. Door deze wet zal de samenleving worden verstevigd op voorwaarde dat de staat het recht van wraak en het oordeel over goed en kwaad tot zich trekt.
- De staat kan een gemeenschappelijke wijze van leven voorschrijven en dit niet met de rede maar met dreigementen kracht bij zetten.
- In de natuurlijke toestand is er niets wat volgens de algemene consensus goed of kwaad is; er is alleen eigenbelang. Een vergrijp is in die staat (toestand) niet denkbaar, wel in de maatschappelijke staat, waar op grond van consensus wordt bepaald wat goed en kwaad zijn. Een vergrijp is dan ongehoorzaamheid jegens de staat en de staat straft.
- In de natuurlijke staat bestaat geen rechtvaardig of onrechtvaardig, maar in de maatschappelijke staat wel.

De mens, samen met de ander, is vrijer

Geleid door de rede, zo stelt Spinoza bij herhaling, zullen we altijd het goede kiezen, het mindere kwaad boven het grotere kwaad kiezen, het toekomstige grotere goed kiezen boven het kleinere in het heden (E IV stelling 65-66). Spinoza stelt op basis van het voorgaande, dat we nu kunnen zien wat het verschil is tussen de mens die alleen door het gevoel of opinie wordt geleid en de mens die door de rede wordt geleid. De eerste doet dingen die hij helemaal niet weet, of hij nu wil of niet; de laatste richt zich naar niemand behalve zichzelf en doet alleen de dingen waarvan hij weet dat ze het belangrijkste zijn in het leven en die hij dus het meest begeert. Daarom noemt Spinoza de eerste slaaf en de laatste een vrije mens (E IV stelling 66, toelichting). Deze vrije mens houdt zich niet bezig met (angst voor) de dood, maar met het leven (E IV stelling 67). De vrije mens, zuiver geleid door de rede, zou zich ook geen enkel idee van goed en kwaad kunnen vormen zolang hij vrij is. Echter de mens heeft vaak geen vrijheid. Hij is pas vrij als hij met als basis de kennis van God, de substantie, het goede wat hij voor zichzelf begeert ook voor de andere mensen begeert (E IV stelling 68, toelichting). De vrije mens zal dan ook altijd, op voorschrift van de rede, te goeder en niet te kwader trouw handelen. In samenwerking met anderen, in de staat, is de mens vrijer dan in eenzaamheid.

De rede – tot slot

Spinoza sluit deel IV van de *Ethica* af met een op de rede gebaseerd overzicht van de goede levenswijze in 32 punten die een leven in vrijheid tot op zekere hoogte mogelijk maken. Eén van die punten als voorbeeld:

Aanhangsel E-IV aanhangsel nr 4:

Daarom is het in het leven vooral nuttig het verstand oftewel de rede zoveel we kunnen te vervolmaken; in dit ene ligt het hoogste geluk oftewel de hoogste zaligheid van de mens.

Gelukzaligheid is namelijk niets anders dan de tevredenheid van geest die voortkomt uit de intuïtieve kennis van God; het vervolmaken van het verstand is ook niets anders dan het begrijpen van God en Gods attributen en handelingen die uit de noodzaak van zijn aarde volgen.

Daarom is het uiteindelijke doel – dat wil zeggen de hoogste begeerte, waarmee hij alle andere begeertes probeert te matigen – van de mens die door de rede wordt geleid de begeerte waardoor hij wordt gedreven om zichzelf en alles wat binnen zijn begrip kan vallen adequaat te begrijpen.

Tot slot een gedicht van Rose Ausländer over Spinoza

Mein Heiliger
heißt Benedikt. Er hat
das Weltall
klargeschliffen.

Unendlicher Kristall
aus dessen Herz
das Licht dringt.

Yoram Stein
Spinoza's opvatting van politieke vrijheid

Openingsoverwegingen:

Een van de vragen die opkomt bij Spinoza is hoe kan je nu vrij zijn zonder vrij wil?

Op wilskracht dingen doen is bij Spinoza een illusie. Iets veranderen in het leven is niet een kwestie van keuze of wilskracht maar een kwestie van inzicht.

Het belang van het je door de rede laten leiden geldt niet alleen op het persoonlijke vlak maar ook op het politieke vlak.

Er zit een paradox. Aan de ene kant is het van belang om met zoveel mogelijk mensen te komen tot de vereniging van kennis en daardoor vrij te worden (*Verhandeling over de verbetering van het verstand*) en tegelijkertijd schrijft hij dat het een steile weg is en slechts voor enkelen toegankelijk. In het *Politiek Traktaat* zegt hij ook dat het onmogelijk is dat iedereen in de maatschappij zich door de rede zal laten leiden. Geloof je nu dat maar enkelen redelijk kunnen worden of dat we allemaal redelijk kunnen worden? Wat betekent dat voor de politiek?

Oplossing voor het raadsel: je kunt je op twee manieren door de rede laten leiden. Direct doordat je het zelf begrijpt of door een verstandig beginsel dat door een ander is vastgesteld, in een wet. Dus het kan zo zijn dat als je een wet navolgt, je je indirect door de rede laat leiden, als die wet tenminste is gebaseerd op de rede.

Volgend raadsel: in het begin het vierde hoofdstuk van de *Ethica* (E4P7) zegt Spinoza dat een hartstocht alleen geremd kan worden door een sterkere tweede hartstocht. B.v. het verlangen naar stelen van geld wordt in bedwang gehouden door straf. In een maatschappij wordt het ene verlangen in toom gehouden door het andere verlangen.

Wat is dan die macht van het verstand die in het vijfde deel wordt aangeduid? Die macht van het verstand zit hem er in dat het verstand ook gepaard gaat met een hartstocht. De vreugde van het inzicht. Die bevrijdt ons.

Drie punten over Spinoza's politieke vrijheid:

1. Spinoza's pleidooi voor positieve vrijheid (*libertas humana* in de *Ethica*) en dat voor negatieve vrijheid (*libertas philosophandi* in het *Theologisch-Politiek Traktaat*) kunnen samengaan en zijn niet tegenstrijdig. In het *Theologisch Politieke Traktaat* wil Spinoza aantonen dat de

vrijheid om te filosoferen geen bedreiging vormt voor de vroomheid en de vrede in de staat. Ze lijken in strijd maar hoeven dat niet te zijn.

2. Spinoza's beroemde citaat: "het doel van de staat is de vrijheid", moet gelezen worden als een pleidooi voor redelijkheid. Dit pleidooi voor een redelijke samenleving kan samengaan met een realistische politieke filosofie die stelt dat geen enkele staat en geen enkel mens zich ooit geheel door de rede zal laten leiden.

De vrijheid van meningsuiting staat niet gelijk aan de vrijheid van filosoferen. Bij de vrijheid van filosoferen overleggen de mensen op een redelijke manier met elkaar. Het betekent niet dat je zomaar alles zegt wat je wilt. Het moet in zich hebben dat je op een redelijke basis over het standpunt kan overleggen om b.v. tot betere wetten te komen. Binnen dat kader moet het (titel van het *Theologische Politiek Traktaat* hoofdstuk 20) een ieder zijn toegestaan te denken wat hij wil en te zeggen wat hij denkt.

3. Spinoza's verdediging van de vrijheid van meningsuiting is ook te begrijpen vanuit de neo-Romaanse vrijheidsopvatting (van Skinner): het gaat er daarbij om dat in een vrije staat het een ieder is toegestaan om te denken wat hij wil en te zeggen wat hij denkt. Dat is nodig om in een vrije staat tot goede wetten te komen. Tegelijkertijd vinden we bij Spinoza méér dan alleen de neo-Romaanse vrijheidsopvatting. Eigenlijk kun je stellen dat in Spinoza's vrijheidsbegrip heel veel verschillende historische betekenissen van het begrip 'vrijheid' samenkomen.

Spinoza's vrijheidsopvatting is een combinatie van positieve vrijheid en negatieve vrijheid

De vrijheidsopvatting bij Spinoza kan je zowel positief als negatief omschrijven. Positief: iets wat krachtens zijn eigen natuur bestaat en handelt en negatief: iets dat niet door iets anders gedwongen wordt. Spinoza's graduele vrijheid is een combinatie van negatieve en positieve vrijheid.

- Dat zit ook al in Spinoza's definitie van vrijheid:
'[Positief:] Men noemt "vrij" iets wat alleen krachtens de noodzaak van zijn eigen natuur bestaat en dat wat alleen door zijn eigen natuur tot handelen wordt aangezet.
[Negatief:] Noodzakelijk of liever 'gedwongen' noemt men iets wat door een andere zaak tot een welbepaalde wijze van bestaan en handelen wordt aangezet' *Ethica*, deel 1 def 7.
- Spinoza's definitie van vrijheid is zowel positief als negatief. De positieve vrijheid bij Spinoza is dat als iets uit de eigen natuur bestaat en handelt het ook vrij genoemd kan worden. De negatieve vrijheidsopvatting luidt dat iets vrij is als het niet door iets anders gedwongen wordt om te bestaan en te handelen.
- Alleen God is vrij. Want alleen God bestaat en handelt enkel vanwege zijn eigen natuur. De mens is als eindige modus temidden van een oneindige hoeveelheid eindige modi altijd onderhevig aan aandoeningen en kent slechts een beperkte vrijheid. Niettemin worden we wel vrijer naarmate we redelijker worden (positieve vrijheid). En we worden vrijer naarmate we minder belemmerd worden om ons eigen verstand te gebruiken (negatieve vrijheid).

Politieke consequenties van het graduele vrijheidsbegrip

- Hoe redelijker mensen zijn, hoe meer negatieve vrijheid je ze kunt geven. Als mensen redelijk zijn, hoeft je er als politieke macht niet bovenop te zitten.
- Omgekeerd: hoe onredelijker mensen zijn, hoe meer je ze met dreigementen moet dwingen om datgene te doen wat in het belang van allen is (en daarmee ook van henzelf).
- Spinoza schrijft bijvoorbeeld over de Israëlieten die door Mozes uit Egypte geleid werden: "Zodra zij uit Egypte waren wegtrokken, waren zij niet langer aan het recht van een andere natie gebonden en dus stond het hun vrij naar eigen believen nieuwe wetten uit te vaardigen

(...) Toch waren ze voor niets minder geschikt dan op verstandige wijze rechtsregels vast te stellen en de staatsmacht gemeenschappelijk aan zichzelf te houden. Allen waren bijna onontwikkeld (...) De staatsmacht moest dus wel bij één man blijven, iemand die geschikt was om over de anderen te heersen, hen met geweld te dwingen, wetten uit te vaardigen en voor de toekomst te interpreteren.” *Theologisch Politiek Traktaat* 5.10

Hoeveel vrijheid een volk aankan, hangt dus af van de historische omstandigheden

Als je gewend bent dat er iemand anders voor je denkt (b.v. een onderdrukkende regering) dan kan je dat ook niet zomaar veranderen. Toen Saddam in Irak was verdreven gingen mensen plunderend de straat op. Waarom? Eén van de plunderaars zei: “niemand houdt ons tegen”.

Spinoza zegt het zo:

“Ten slotte zien wij hoe verderfelijck het is voor een volk dat niet gewend is onder koningen te leven en dat reeds een gevestigde wetgeving heeft, een monarch te kiezen. Want het volk zelf zal een zo grote macht niet kunnen verdragen (...) Maar anderzijds kan ik er hier beslist niet aan voorbijgaan dat het niet minder gevaarlijk is een monarch uit de weg te ruimen, ook al staat het volkomen vast dat hij een tiran is. Want een volk dat aan koninklijk gezag gewend is en alleen daardoor in bedwang gehouden wordt, zal een geringer gezag verachten en bespotten; als het de ene koning uit de weg ruimt, zal het er derhalve niet onderuit kunnen, evenmin als vroeger de profeten, een andere in zijn plaats te kiezen, die dan niet uit eigen aandrift, maar noodgedwongen, een tiran zal zijn.” *Theologisch Politiek Traktaat* 18.5 en 6

Een mens die tegen zijn welbegrepen eigenbelang in handelt, is niet vrij.

‘Niemand kan ontkennen dan de mens, zoals de andere individuele dingen, probeert om zijn bestaan naar zijn beste vermogen voort te zetten. Mocht men het tegendeel beweren, dan zou daaruit volgen dat de mens beschikt over de totale vrijheid van de wil. Maar hoe meer wij de vrijheid van de mens benadrukken, hoe meer wij genoodzaakt zijn om te stellen dat hij niet anders kan dan zichzelf in stand houden en dat bij zijn volle bestand. Dat zal iedereen toegeven die vrijheid niet verwacht met willekeur. Vrijheid is immers een deugd of iets volmaakts. Welnu iets dat aan de mens onmacht toeschrijft kan onmogelijk op zijn vrijheid slaan. Hoe meer we dus de vrijheid van de mens benadrukken, hoe minder we kunnen stellen dat hij ook kan afzien van het gebruik van de rede en zelfs de voorkeur kan geven aan het kwade boven het goede. *Staatkundige Verhandeling* 2.7.

Terug naar het citaat dat onder het Amsterdamse standbeeld van Spinoza staat. Je moet de uitspraak in zijn context lezen. Het doel is de vrijheid is in de eerste plaats het bevrijden van vrees want vrees is, volgens het begin van het *Theologisch Politieke Traktaat*, aanleiding voor het bijgeloof. De staat moet de mensen veiligheid en bestaanszekerheid bieden. Je moet dat samen doen want een mens heeft andere mensen nodig om in zijn bestaan te volharden. En dat kan alleen in een georganiseerde staat met wetten. Vrijheid betekent dus ook in veiligheid leven.

Het doel van de staat moet zijn: mensen zoveel als mogelijk tot de rede brengen

‘Het doel van de staat is niet om te heersen of de mensen met vrees in bedwang te houden en aan een ander ondergeschikt te maken, maar integendeel om het individu van vrees te bevrijden, zodat hij, voor zover dat mogelijk is, veilig leeft, dat wil zeggen, dat wil zeggen zijn natuurlijk recht om te bestaan en zich te doen gelden zonder schade voor zichzelf en voor een ander optimaal behoudt. Het is niet het doel van de staat om de mensen van redelijke wezens tot dieren of automaten te maken, maar integendeel om ervoor te zorgen dat hun geest en lichaam veilig kunnen functioneren en dat zijzelf de vrije rede gebruiken en niet met haat, toorn of bedrog strijden, noch zich door bittere gevoelens jegens elkander laten

meeslepen. Het doel van de staat is dus in werkelijkheid de vrijheid.’ *Theologisch-Politiek Traktaat* hoofdstuk 20.

Spinoza geeft dus ook best wel argumenten om als staat in te grijpen als tech industrieën of andere commerciële partijen proberen om burgers verslaafd te maken. De burgers kunnen dan hun vrije rede beter gebruiken.

Men moet het staatsgezag gehoorzamen, maar dat heft de vrijheid niet geheel op. Het gehoorzamen van een overheid die handelt in het belang van allen, dus ook van jou, maakt je niet tot slaaf.

“Maar misschien zal men van mening zijn dat wij op deze wijze de onderdanen tot slaven maken, omdat men denkt dat hij een slaaf is die op bevel handelt en vrij degene die doet waar hij zin in heeft. Maar dit is niet geheel waar, want in werkelijkheid is hij die zich zo door zijn lust laat leiden en niets kan inzien noch doen wat nuttig voor hem is, het allermeeft slaaf en alleen vrij degene die van ganser harte onder leiding van de rede leeft. Handelen op bevel, dat wil zeggen gehoorzaamheid, heft de vrijheid wel enigszins op, maar maakt niet meteen tot slaaf. Dat doet de grond van het handelen. Als het doel van het handelen niet is in het belang van hem die handelt, maar van hem die beveelt, dan is degene een slaaf en nutteloos voor zichzelf. Maar als het gaat om de publieke zaak en de staat waarvoor het welzijn van het hele volk, niet van de heersers, het hoogste doel is, dan moet degene die het hoogste gezag in alles gehoorzaamt een onderdaan genoemd worden, niet een voor zichzelf nutteloze slaaf.” *Theologisch Politieke Traktaat* 16.10

De samenleving is het meest vrij als mensen van ganser harte, aan de regels voldoen omdat ze daar de rede van inzien. Maar je bent nog steeds vrij, zij het iets minder, als je als brave burger voldoet aan de wetten, b.v. uit angst voor straf. Dat maakt je nog niet tot slaaf. Onvrij zijn degenen die zichzelf niet onder controle hebben en die zich ook niet door wetten en straffen tot rede laten brengen.

Spinoza’s realisme zegt: mensen laten zich doorgaans niet door de rede leiden. Niet alle mensen zijn tot rede te brengen maar je kan de staat wel zo inrichten dat mensen ofwel door de rede ofwel door de passies datgene doen wat in het belang is van allen.

Spinoza’s politieke filosofie is gebaseerd op het Machiavellistische uitgangspunt dat we de politiek niet moeten funderen op een geïdealiseerde mens, maar op hoe de mens in de praktijk is. Welnu, de meeste mensen laten zich slaafs voortdrijven door hun aandoeningen. Daarom moet je in het vormgeven van je politieke stelsel ook rekening houden met deze aard van de mens.

“Wie zich inbeeldt dat het mogelijk is de massa, of al diegenen die zich laten verscheuren door staatszaken, zover te brengen dat ze uitsluitend volgens de voorschriften van de rede leven, die droomt van een poëtische gouden eeuw of het rijk der fabelen.” (*Staatkundige Verhandeling* 1.5)

“De staatszaken moeten zo georganiseerd worden dat wie ermee belast is, of die zich nu laat leiden door de rede of door een gemoedstoestand, niet verleid kan worden om te kwader trouw of verderfelijk te handelen.” (*Staatkundige Verhandeling* 1.6)

Je ziet bij Spinoza ook de joods-christelijke vrijheidsopvatting terug. Het gaat daarbij om de bevrijding van bijgeloof. Je kan je daarvan bevrijden door de rede, zoals uiteengezet in de *Ethica*. Maar er is ook nog de weg van het geloof. Het je richten op een liefdevolle God is ook een methode om een goede samenleving te bouwen omdat we daardoor niet als vijanden tegenover elkaar komen te staan maar als vreedzame burgers.

Het *Theologisch Politieke Traktaat* begint niet voor niets met een discussie over het bijgeloof. Dat bijgeloof (dat mensen heen en weer laat slingeren tussen hoop en vrees, en dat voortkomt uit een sterk verlangen naar onzekere, externe dingen) maakt dat mensen elkaar gaan haten en als vijanden tegenover elkaar komen te staan. Om werkelijk vrij te zijn, en om een werkelijk vrije samenleving te hebben, is het nodig dat mensen hun verlangens niet zozeer richten op schaarse goederen waarover ze met elkaar in conflict kunnen raken, maar op het nabootsen of begrijpen van God. Vrijheid wordt dan ook gelijkgesteld aan het vinden van 'het heil'.

'Het is duidelijk dat een mens slechts vrij is en het meest met zichzelf in het reine wanneer hij God liefheeft en God zuiver van hart eert.' *Staatkundige Verhandeling* 2.22

Uiteindelijk is Spinoza's vrijheidsopvatting het beste te begrijpen vanuit zijn eigen filosofie. Die filosofie wijkt af van de traditie in dat het een filosofie is die gebaseerd is op de natuur van de mens. De natuur van de mens is dusdanig dat deze blijheid nastreeft en zich tegen droefheid zal verzetten. Daar moet ook in de vormgeving van de politiek rekening mee gehouden worden.

Spinoza haalt dan ook een aantal keer Seneca aan:

"Een gewelddadig regime houdt niemand lang; slechts als het gematigd is, is het duurzaam." (*Theologisch Politiek Traktaat* 5.8)

'Een vrije bevolking laat zich veeleer leiden door hoop dan door angst, een onderworpen bevolking eerder door angst dan door hoop.' *Staatkundige Verhandeling* 5.6

Henri Krop

***Een vrij mens leeft in een vrije samenleving:
Verhouding tussen persoonlijke en politieke vrijheid volgens Spinoza
De vrijheid in de jonge filosofie van Spinoza***

Te bespreken:

1. De mens als sociaal wezen
2. Moralisme / prescriptief (voorschrijvend) karakter van Spinoza's praktische filosofie
3. Een vrije staat: democratie
4. Een vrije staat kent vrije burgers, maar burgers zijn alleen vrij in vrije staat.

Enkele opmerkingen vooraf:

We zagen al dat ook bij Hegel een samenleving alleen maar mogelijk is als hij gestoeld is op de wil van het volk. Een inzicht dat Spinoza al had. Verder bij Hegel: een positieve waardering van de negatieve vrijheid.

We zien dat ook in het bekende citaat aan het eind van het *Politiek Traktaat* over Amsterdam. De handelsvrijheid die de oorzaak was van de welvaart en de rijkdom van de stad. In een handelssamenleving proberen de mensen elkaar niet de loef af te steken met geweld maar met commercieel succes. Dat is dus negatieve vrijheid die tot welvaart voor Amsterdam leidde.

Verder is de relatie tussen gelijkheid en vrijheid voor Spinoza van belang. En dat Spinoza ook verwantschap had met Plato en Aristoteles zien we terug in zijn politieke filosofie.

Spinoza doet in het *Theologisch Politiek Traktaat* en het *Politiek Traktaat* twee dingen: **descriptie** (beschrijving) van de realiteit zoals ook te zien is in het realisme van Machiavelli. Het is een beschrijving van hoe mensen zich gedragen op basis van hun emoties. Dat lees je ook in de *Ethica*. Maar tegelijkertijd bevatten zijn geschriften ook **prescriptie**. Hij wil de mensen leren hoe de dingen beter kunnen. Descriptie en prescriptie liggen in het voetspoor van de klassieke traditie bij Spinoza nauw bij elkaar. Dat betekent dat de politieke geschriften van Spinoza geen aanhangsel vormen maar een eenheid vormen met zijn andere geschriften.

Carl Gebhardt (1881-1934) zag dat anders. Hij zei: het *Theologisch Politiek Traktaat* is alleen maar een propagandistisch geschrift voor de partij van Jan de Wit. Maar in de laatste 20 a 25 jaar is men de politieke geschriften serieuzer gaan nemen als van echt filosofisch van belang. De kennis kan bereikt worden door de rede en de intuïtie maar we hebben ook wel degelijk de ervaringskennis nodig,

omdat we (nog) niet allemaal over redelijke kennis beschikken.

We leven in een politieke samenleving en we leren uit de ervaring hoe die samenleving het best kan worden ingericht. Spinoza zegt in het begin van het *Politiek Traktaat* ook dat filosofen misschien niet de juiste mensen zijn voor de politiek. Filosofen hebben de neiging om utopieën te schetsen. Staatslieden hebben beter geleerd hoe je met de passies kan omgaan.

V.w.b. de rede: de rede vormt de brug tussen persoonlijke en politieke vrijheid. Omdat die rede voor Spinoza in het verlengde ligt van de passies. Volgens de conatus handelen we uit eigenbelang. Maar dat gaat vanuit de passies met behulp van de rede over in een sociaal egoïsme. Een wijze winkelier beseft dat hij ook de belangen van de klant in het oog moet houden anders komt die niet meer terug. Hegel heeft dat later weer verder uitgewerkt.

De mens als sociaal wezen

Waarom is de mens een sociaal wezen? Volgens Aristoteles is de mens van nature een sociaal wezen. In de 17^e eeuw vroeg men zich af waarom dat zo is.

Spinoza geeft als antwoord: het vergroten van de macht ten bate van het nut

1. TP1. XIII. Indien twee te samen verdragen, en hun krachten bij elkaar voegen, zo vermogen zij meer en hebben bij gevolg gezamenlijk meer recht over de natuur, dan ieder alleen.
2. E4p35s. .. 'het spreekwoord luidt: de mens is de mens een god. .. Toch weten de mensen uit de ervaring dat zij door elkaar te helpen veel gemakkelijker de dingen die zij nodig hebben kunnen bemachtigen en alleen met vereende kracht aan de overal dreigende gevaren kunnen ontkomen'.

Dick Noorman heeft een VHS lezing gegeven waarin hij de ethica als economisch geschrift belicht. Voorbeelden:

- Sociale zorg of te goeder trouw handelen.
- Arbeidsdeling maakt je afhankelijk van een ander. We zijn afhankelijk van een bakker, slager of groenteman, medische zorg, vuilnis. We zijn afhankelijk maar het biedt ons veel voordeel.

Ons leven speelt zich af in de gemeenschap. En we zijn volgens Spinoza sociale wezens op basis van een redelijke calculatie van wat nuttig is voor jou. De mens is de mens een God. De mensen kunnen elkaar helpen. En met vereende kracht kunnen we aan gevaren ontkomen.

Behalve het vergroten van onze macht en veiligheid is de *vreugde* een tweede reden voor ons sociale gedrag. Vreugde is een belangrijke emotie die ons gedrag drijft. En waaraan ontleen we de meeste vreugde? Spinoza zegt: aan andere mensen. Dus ook hierdoor worden we naar anderen toe gedreven.

Ten slotte is er ook een derde reden: de destructieve emoties.

- 'Het gebeurt echter maar zelden dat de mensen onder leiding van de rede leven.' (E4p35s).
- Omdat zij (de mensen) echter door hartstochten worden gekweld, die het menselijke vermogen of zijn kracht ver te boven gaan worden zij naar verschillende kanten meegesleept en zijn zij op het moment dat zij elkaars hulp nodig hebben elkaars tegenstander. Om de mensen in eendracht te kunnen laten samen leven en ieder mens van het toebrengen van schade afgehouden wordt door de angst voor een groter nadeel ... wetten uitvaardigen en deze niet door de rede, die gene hartstochten kan remmen maar door straffen te handhaven (E4p37s2).

- TP 2, XIV. Voor zo veel de mensen van gramschap, nijd, of van enige hartstocht van haat aangetast en bestreden worden, voor zo veel worden zij [in] verschillend[e richting] getrokken, en zijn tegen elkaar, en daarom zo veel te meer te vrezen, als zij meer vermogen hebben, en listiger en schalkser zijn, dan de andere dieren. En dewijl de mensen ten meestendeel van natuur deze hartstochten zijn onderworpen, zo zijn ook de mensen van natuur vijanden.

Een samenleving heeft daarom wetten om mensen van ongewenste emoties af te houden. We doen dat door straf. Daarvoor hebben we de staat nodig.

E4p35s: Onze negatieve emoties blijven ons altijd parten spelen. Het is i.h.a. niet voldoende om uit de rede te leven.

Spinoza's moralisme

Spinoza doet ook aan prescriptie. Hij probeert ons te vertellen wat wij beter wel kunnen doen en wat we beter kunnen nalaten.

We hebben regels nodig en een staat. Doel van de staat is vrede en veiligheid.

V.w.b. het prescriptieve element zijn er twee verschillende ideaal typische staten: *vrije staten* en *staten waar slavernij is*. In de voorrede van het Theologisch Politieke Traktaat prijst hij de republiek. Hij schetst, als contrast, de samenleving van de Turken, waar geen vrijheid is van filosoferen. Vrede en rust heerste er wel maar er was geen ruimte voor het gezonde verstand, zelfs niet om te twijfelen. In deze samenleving die slaafs is zijn er toch mensen die bereid zijn er voor te sterven. Daar staat tegenover de republiek met religieuze vrijheid, de vrijheid van spreken en de commerciële vrijheid. Dat staat natuurlijk tegenover de vrijheid van meningsuiting waarbij anderen menen de Koran te kunnen verbranden. Dan belet je dus anderen in hun vrijheid van denken en meningsvrijheid.

Aspecten van Spinoza's moralisme:

1. Ethiek en politiek van Spinoza is evaluatief: vertelt wat goed en beter is voor ons.
2. Spinoza geeft voorschriften: zijn ethiek is prescriptief.
3. Doel van staat is vrede en veiligheid (*Politiek Traktaat*, hfdst 5 §2 en *Theologisch Politiek Traktaat* hfdstk 20)
4. Samenhang tussen deugdzaamheid van burgers en van kwaliteit van staat (*Theologisch Politiek Traktaat* hfdstk 20)
5. Twee soorten vrede: in dictatuur en democratie.
6. Vrije staat is beste staat.
7. Tegen Machiavelli.

Een vrije staat: democratie

Een democratie is de meest redelijke staatsvorm omdat hij het meest is gebaseerd op de belangen van de burgers.

Punten uit het *Theologisch Politieke Traktaat* hfdst 16:

1. Macht is recht, deel macht van de natuur / God.
2. Conatus, zowel bij redeloze als redelijke mensen: natuurtoestand. Redelijk leven pas mogelijk als leven grotendeels voorbij is. Natuurtoestand conflicten.
3. Vrede en veiligheid, nut vereisen staat.
4. Staat gebaseerd op belang – gepercipieerd belang.
5. Democratie het meest redelijk, want regering op basis van belangen burgers.

Een vrije staat kent vrije burgers, maar burgers zijn alleen vrij in vrije staat

Een slavenstaat leidt tot slaafsheid bij burgers en een vrije staat leidt tot deugdzaamheid bij de burgers. De kwaliteit van de staat vertaalt zich dus ook in kwaliteit van burgers. Hij geeft hierbij het voorbeeld van Hannibal. Hannibal was een deugdzaam mens. Dat vertaalt zich naar de deugdzaamheid van de onderdanen.

Spinoza waarschuwt ons er voor dat een staat niet altijd is wat er op staat. Een staat is niet perse een democratie omdat zij zich een democratie noemen.

V.b. de “volksdemocratie”. Daar zit ook wat in want een volkswil is ook een illusie. Een gedachte die je ook bij Hegel vindt. Zo’n illusie is de algemene wil van Rousseau. Een volk bestaat niet (“de Nederlander bestaat niet”). Maar we zijn een volk omdat de staatsinstellingen zo gegroeid zijn. We gaan op een bepaalde manier om met de staat om dingen van de staat gedaan te krijgen, zoals veiligheid, en de staat kan ook dingen van ons eisen, zoals belasting. Wij zijn dus deel van een complex van regels en manieren van omgaan tussen de staat en de burgers. Dat subtiële evenwicht bepaalt ook of wij in vrijheid leven. Spinoza onderscheidt die driedeling Democratie, Aristocratie en Monarchie maar dat speelt zich af in een complex van regels die maken dat een democratie niet altijd leidt tot vrijheid en een monarchie niet altijd tot tirannie. Wij kunnen zeggen dat we een democratie zijn maar op onderdelen, zoals de toeslagenaffaire is de overheid in democratische zin tekort geschoten.

Spinoza geeft in het *Politiek Traktaat* al de waarschuwing: Nederlander let op uw zaak.

Het volgende citaat is niet zo bekend maar Spinoza zegt: een verstandig mens houdt zich aan wetten ook als de politieman niet kijkt, je doet dat omdat je redelijkerwijs inziet dat dat het beste is (een vrij mens gehoorzaamt de wetten TTP annotatio 33).

Een mens kan vrij zijn, in welke politieke gemeenschap hij ook verkeert. Want de mens is vrij in zoverre hij door de rede geleid wordt. Maar: de rede beveelt in ieder geval de vrede aan; die kan men echter niet verkrijgen als de gemeenschappelijke rechtsregels van de politieke gemeenschap niet onverkort in acht worden genomen. Dus: hoe beter een mens door de rede geleid wordt, dat wil zeggen, hoe vrijer hij is, des te standvastiger zal hij de rechtsregels van de politieke gemeenschap in acht nemen en de bevelen van de hoogste overheid, wier onderdaan hij is, uitvoeren.

Conclusies

De staat wordt gekenmerkt door een dynamiek tussen de burgers en de staat waardoor we voortdurend strategische allianties moeten sluiten. Er is een wankel evenwicht tussen individuen en collectief.

Er zijn geen absolute rechten – ‘vrijheden’.

En vrijheid is ‘te doen wat we willen’, dat veronderstelt het leven in een georganiseerde gemeenschap met sterke individuen.

Vragenronde

Als sluitstuk is er de mogelijkheid om vanuit de deelnemers vragen te stellen aan de sprekers.

Vraag: Aan de ene kant zijn we gedetermineerd door de natuur en zijn we een speelbal van de hartstochten en aan de andere kant wordt er gesuggereerd dat we een redelijk leven kunnen leiden. Door het inzicht kan je je emoties richten waardoor je je leven kan veranderen. Maar dat inzicht suggereert toch iets van een wilsdaad waardoor je je uiteindelijk je gedrag verandert. Is dat niet in strijd met het gedetermineerd zijn?

Antwoord

Hans Werner:

Het behoort bij de mens, als modus van God, om redelijk te kunnen denken. En zoals Spinoza in het *Vertoog over de verbetering van het verstand*, schetst, was hij zelf helemaal overgeleverd aan hebzucht, eerzucht en zinverlangen. De enige weg daaruit, en eigenlijk willen alle mensen dat want dat hoort ook bij onze natuur, is om je maximaal zo te ontplooien. Zo kunnen we tot gemoedsrust komen. Zo kunnen we in harmonie leven met elkaar en met het al. Om daar naar te streven hoort ook bij onze natuur, dat is onderdeel van onze conatus. Het is onafwendbaar noodzakelijk om onze rede, en daaruit volgend onze intuïtie, te gebruiken. Het ligt in de natuur van de mens dat wij de mogelijkheid hebben om onze natuur te gebruiken. Maar het is een moeizame weg, zo zegt Spinoza, die voor weinigen is weggelegd. En het is ook van de omstandigheden afhankelijk zodat het voor de een gemakkelijker is dan voor de ander. Maar dat we het vermogen om de rede te gebruiken hebben, is een gegeven. Omdat we het vermogen hebben is het noodzakelijk dat we het gebruiken. Omdat we het hebben wordt het automatisch aangesproken. Maar hoe ver het komt is de vraag. We blijven altijd speelbal van die externe krachten die ons weer bij de lurven kunnen pakken.

Yoram Stein:

Antwoord op de eerste vraag: over de vrije wil. Dat hangt er vanaf hoe je de vrije wil definieert. Als Spinoza zegt dat de vrije wil een illusie is dan bedoelt hij dat er niet zoiets is als een vrije wil die vanuit het niets komt. Want er is maar één ding dat oorzaak van zichzelf is en dat God of de natuur. De wil is niet een causa sui, een oorzaak uit het niets. Maar er is wel een vrijheid, een bepaald vermogen, en dat heeft te maken met de conatus. Wij hebben een vermogen om in ons bestaan te volharden. Hoe gebruiken we dat vermogen? Soms gebeurt dat gebrekkig, als we ons laten leiden door externe prikkels. Dan zijn we minder vrij dan wanneer we ons laten leiden door de rede. We hebben het vermogen om te reageren maar hoe we reageren is afhankelijk van hoe we de situatie

begrijpen.

Vraag: Wanneer ga je over tot het je verzetten tegen dingen die je overkomen. Wanneer verzet je je bijvoorbeeld tegen grote vervuilende chemische fabrieken of andere onrechtmatigheden?

Antwoord

Henri Krop:

Dat hangt enerzijds af van de mate waarin je conatus wordt aangesproken. Stel dat je ter dood veroordeeld bent. En je ziet kans te ontluchten, dan zal je dat zeker doen. En stel dat je in Dordrecht woont en je hebt last van het chemisch afval, dan kan je best wel geneigd zijn om de ruiten bij de fabriek in te gooien. Of je ziet de mogelijkheid om dat op een andere manier te veranderen. Voorbeeld. De Nederlandse republiek kwam in opstand op het moment dat ze dachten dat ze de Spaanse overheersers konden weerstaan. Aan de andere kant zegt Spinoza wel: ik kan er geen duidelijke regels voor geven want er zijn hier geen redelijke regels te bedenken want een burgeroorlog is een soort uitzonderingstoestand. En, alles afwegend, kan het natuurlijk ook leiden tot zelfdestructie als je in opstand komt.

Een actueel geval: acties van Extinction Rebellion. Ook daar kan je niet precies van te voren regels geven vanuit de rede voor hoe je hier precies moet omgaan. We hadden dat ook in de 60er jaren met de universiteitsbezettingen. Maar opeens ontstond er automatisch een kader waarbinnen we ons gedroegen. B.v. de privé documenten in de bezette ruimten werden met rust gelaten. Er ontstond dus een soort kader om dit conflict dat buiten de democratische regels viel, op een geweldloze manier op te lossen. Dus je hoeft niet meteen naar de wapens te grijpen om dat soort problemen op te lossen.

Yoram Stein:

De staat is er om te zorgen dat wij in ons bestaan kunnen volharden. Want op onszelf spelen we niet veel kaar. Dus we hebben elkaar nodig. "De mens is voor de mens een God" omdat we met elkaar kunnen overleven. Als de staat niet meer de taak vervult van het bieden van veiligheid dan vervalt ook als het ware de functie van de staat. Dus als een staat je niet meer beschermt tegen klimaatopwarming, dan vecht voor je voortbestaan, dan krijg je vanzelf dat mensen zich tegen zo'n staat keren. Het is wel moeilijk omdat wij doorgaans reageren vanuit onze primaire prikkels. We denken: die klimaatopwarming dat duurt nog wel eventjes, het valt nu wel mee, dus is het een heel politiek gevecht maar dat kan je heel goed vanuit Spinoza begrijpen.

Vraag: We hebben het steeds gehad over mensen en intermenselijke verhoudingen en hoe we ons tot elkaar verhouden. Bruno Latour heeft het over mensen en niet-mensen, zoals de natuur. En in onze hebzucht plegen wij een soort roofbouw op de natuur. Waardoor we ons leven ondermijnen. In hoeverre krijgt de natuur de kans zich te "verdedigen" en zich blijven herstellen zodat uiteindelijk ook de mens kan blijven leven?

Antwoord:

Henri Krop:

We hebben het vooral over mensen en intermenselijke relaties gehad. Omdat dat de dingen zijn die in de natuur het meest aan ons verwant zijn. Mensen zijn het gemakkelijkst herkenbaar voor ons en we kunnen er het gemakkelijkst mee communiceren en afspraken maken over goed en kwaad. De club van Rome (1972) maakte een diepe indruk op me. En ook het boek *Silent Spring* (1962), een boek dat de aantasting van het milieu aan de orde stelde. En dat heeft er toch voor gezorgd dat we begonnen zijn de industrie meer in te perken zodat dat bijvoorbeeld het water van de Rijn een stuk schoner is geworden. Die vrijheid waar we het vandaag over hebben is vrijheid voor onze samenleving maar het is ook vrijheid voor de natuur waarvan we afhankelijk zijn. En we kunnen onze

vrijheid vergroten door de wetten van de natuur in acht te nemen. Maar het is hardnekkig. Het is onbegrijpelijk dat de regeringen in de afgelopen 20 à 30 jaar de problemen met de boeren niet hebben kunnen oplossen terwijl we wisten dat het zo niet langer kon gaan. Met het klimaat idem. Extinction Rebellion is ook een noodgreep omdat de politiek niet in staat was de problemen op te lossen. Spinoza zegt: de mens kan redelijk zijn maar er is geen enkele garantie dat emoties niet de overhand kunnen hebben. Allerlei vormen van pessimisme zijn ook zeer realistisch. De mens zou als redelijk wezen in staat moeten zijn de natuur om hem heen te respecteren. Iedereen kan begrijpen dat je de natuur niet grenzeloos kan plunderen.

Yoram Stein:

Waarom hebben we het vanuit Spinoza meer over de mens dan over niet mensen? Omdat uiteindelijk het probleem, vanuit Spinoza geredeneerd, puur een probleem is voor ons. Dat wij de natuur vernietigen is niet slecht vanuit het perspectief van de natuur maar vanuit het perspectief van voortleven van de mens. Want goed en kwaad kan je afleiden van: draagt het bij aan onze conatus of doet het afbreuk.

Vraag: Hoe gaat Spinoza om met het vermogen van mensen om de redelijkheid van verschillende zaken in te zien? Niet iedereen heeft de zelfde verstandelijke vermogens.

Antwoord:

Henri Krop:

In het *Politiek Theologisch Traktaat* heeft Spinoza het over het ontstaan van godsdienstig geloof. Aan de ene kant gaat het daar om mensen met een levendige verbeelding die in staat zijn de massa te bespelen en stichter kunnen zijn van een bepaalde godsdienst, zoals Mozes en Christus. Maar je zou ook aan Mohammed of Boeddha kunnen denken. Aan de andere kant zijn er de mensen die naar zo'n profeet luisteren. Kijk naar het christendom, daar hebben mensen zich 2000 jaar door laten inspireren. En dat komt omdat die boodschap in de kern een boodschap is van gehoorzaamheid en naastenliefde. We hebben gezien dat gehoorzaamheid een samenleving met wetten mogelijk maakt. En daarnaast maakt naastenliefde onderling dat mensen met elkaar kunnen voortbestaan. Daardoor kunnen mensen van verschillende geloven ook met elkaar omgaan. Omdat mensen vanuit de conatus worden gedwongen zich tot elkaar te verhouden.

Dat maakt dat er bij Spinoza *niet* wordt gekeken naar: de filosoof is een beter mens en degene die zich door het geloof laat leiden is een minder mens. In die zin heeft Spinoza een sociaal culturele filosofie ontwikkeld die de vraag beantwoordt. Het gebeurt eigenlijk vanzelf.

Vraag: Alles wat we doen is relatief ten opzichte van de oneindigheid. Heeft het dan wel zin?

Antwoord:

Henri Krop:

In eerste instantie ervaart ieder mens de realiteit van die oneindigheid. Omdat alles zo groot en omvattend is. Ieder mens heeft daardoor een bepaalde godsvoorstelling. Welke God je ook hebt. Ieder mens wordt geconfronteerd met de oneindige macht van de natuur.

Yoram Stein:

Herformulering van de vraag: *Het gaat bij Spinoza steeds om de realiteit te begrijpen, echter de realiteit is oneindig. Hoe kunnen we dan de natuur begrijpen met ons beperkte verstand?*

Antwoord: In de *Ethica* begint het in hoofdstuk 1 over God maar vanaf hoofdstuk 2 gaat het om de mens. Uiteindelijk gaat het erom om onszelf als mensen te leren kennen. Waarom? We moeten begrijpen dat de mens onderdeel is van de natuur. En net als alle natuur onderhevig is aan de wetten van de natuur en dus op die manier met de wetten der rede begrepen kunnen worden.

Vraag: Verder over Bruno Latour. Kan je stellen, zoals gebeurt, dat het Lago Maggiore een conatus heeft. Die conatus die voor een mens of een eik e.d. geldt, dat kan ook gelden voor een meer. En dan moet je dat ook als een individu (rechtspersoon?) zien.

Antwoord:

Henri Krop: Inderdaad. Voor Spinoza heeft elk ding een conatus. Of je zo'n Lago Maggiore dan een rechtspersoon moet maken is een andere zaak. Want dat is dan toch wel vertaald door mensen en namens mensen want er zijn dan mensen die als advocaat voor zo'n meer optreden. Het gaat dan om een moraal die vertaald is door en naar een mens.

Yoram Stein: rechten dat is iets dat niet bestaat in de natuurtoestand maar in de mensenwereld. Mensen spreken dat met elkaar af. Dat alles een conatus heeft wil dus niet zeggen dat het automatisch rechten heeft.

Vraag: Er zijn hulpverleners in Marokko. Die naar het gebied van de aardbeving gingen ook al waren ze niet welkom vanwege de Marokkaanse regering. Kan je daar in het kader van Spinoza een mening over hebben?

Antwoord:

Henri Krop:

Het zegt iets over hoezeer wij sociale wezens zijn. Opwekkend dat er zo'n drang tot hulpverlening bij mensen is. Daar zou Spinoza waarschijnlijk ook blij mee zijn.

Afsluiting

Gonny Pasman bedankt de sprekers.

Verslag: Dick Blaauboer / Jan Mendrik

Foto's: John Dijkma / Jan Mendrik